

DAN
PLEIDOOI
MAAK JE
VOOR RELIGIE
MAAR
ZONDER GELOOF
ZIN

KOERT VAN DER VELDE

Dan maak je maar zin

Pleidooi voor religie zonder geloof

Koert van der Velde

WALBURGPERS

Inkijkexemplaar

Deze uitgave kwam tot stand mede met financiële steun van de VPSB, de Vrijzinnige Fondsen en de M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting.

Ontwerp omslag: Margreet van de Burgt

Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 94 6249 893 8

e-ISBN 978 94 6249 894 5 (toegankelijke epub)

NUR 706

© 2026 Koert van der Velde, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

© 2026 Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inkijkexemplaar

Inhoud

Het verzinsel van Vézelay	9
---------------------------	---

Nieuws onder de zon

1. Homo religiosus	19
Genesis	19
Menselijke goden	24
Het drama van Israël	28
Het boek van God	32
De gehoorzame Abraham	35
2. De weg van het geloof	39
De zegetocht van Allah	39
Het Grote geloven	41
De slinger van Hume	46
Transcendentiebesef	50
De eerste beeldenstorm	53
3. De prijs van het geloof	57
Subjectief geloven	57
Het offer van Kierkegaard	58
De ware Abraham	61
De achterhaalde voorloper	65
De tweede beeldenstorm	69
4. Het einde van religie?	73
Overblijfselen	73
Atheïstische religie?	75
Geseculariseerd polytheïsme	80
Geloof waar religie uit is weggelekt	83
De toekomst van religie	86

Existentiële wortels van religie

5. Existentieel geweld	93
Het bizarre doodgewoon	93
Het verdriet van Darwin	96
De klimaatcrisis	98
Happy end	99
6. Waarommen	101
Het onzinnige zinvragen	101
Existentieel ijsberen	104
Waarommen als startmotor van religie	106
7. Rauwe verwondering	111
Het symbolische graf	111
Alledaagse verwondering	114
Ultieme verwondering	117
Hoger onbegrip	119

Religie cultiveren

8. Wonderen baren	125
Het onmogelijke wonder	125
Levende doden	127
De dood in de ogen	131
Wonderwerk	136
9. Goden verbeelden	141
De baard van God	141
Het einde van het iconoclasme	143
Flirten met God	146
10. Verzingeven	151
Spirituele ontwikkeling	151
Levenskunde	153
Hogere liefde	156
Het hemelanker	161
Het religieuze klimaat	163

Het geheim van de goden

11. Het rituele offer van god	169
Reli-lab Vézelay	169
Godslastering	172
Godenmelk	176
De smaak van de hostie	179
12. De religieparadox	183
Psychedelische waarheid	183
Open placebo's	189
Mensenduim schept godshand	192
De paradoxale waarheid van God	196
13. Stervende goden	203
De mythe van het verstopte hemelkanaal	203
De mythe van de wereldse God	208
De bezweten paradox	214
14. Existentieel vertrouwen	219
Gave als opgave	219
Agelovig vertrouwen	222
De agelovige overgave	225
De oer-Abraham	228
Religieus existentialisme	230
15. Goden scheppen	235
Goden die sterven en opstaan	235
God is dood, lang leve God	237
Goden wekken	241
Het geheim van Vézelay	247
Noten	249
Index	265

Het verzinsel van Vézelay

Historisch onderzoek geeft soms een onthullend kijkje in de keuken van het ontstaan van nieuwe vormen van religie. Goden mogen dan de mensen hebben geschapen, soms blijkt dat mensen zelf ook een dikke vinger in de pap hadden. Die vinger was hun duim. Toen duizend jaar geleden de abt van het klooster in het Franse Vézelay van een collega hoorde dat Maria Magdalena verrassend populair was bij hem in de streek, die net als de zijne nog half heidens was, sprong hij een gat in de lucht. In de crypte van zijn klooster lagen namelijk sinds mensenheugenis botjes die aan haar werden toegeschreven. Hier lag een gouden kans om zijn kerk op de berg in de schijnwerpers te zetten en Vézelay van een slaperig kloosterdorp tot het centrum van de wereld te maken. Hij riep zijn monniken bij elkaar en vroeg aan hen te bedenken hoe de botjes daar ooit konden zijn terechtgekomen. Het verhaal van de ene monnik werd nog mooier dan dat van de andere, toont een reconstructie.¹ Natuurwetten konden worden doorbroken, engelenkoren konden uit de hemel neerdalen, maar dat de oude monnik Badilo uit Vézelay Maria Magdalena in de negende eeuw persoonlijk in het verre Jeruzalem zou hebben opgegraven, en haar in een jutezak mee terug zou hebben genomen, klonk toch wat al te ongeloofwaardig, vonden de meeste monniken. Pelgrims slikken niet zomaar alles voor zoete koek. De uiteindelijke winnaar werd het verhaal dat Maria Magdalena na de dood van Jezus op de vlucht was geslagen op een bootje zonder zeilen (dus bestuurd door God) en naar Zuid-Frankrijk was gedreven. Daar had ze dertig jaar lang naakt in een grot in Sainte-Baume zitten vasten, waarna ze in het nabijgelegen Saint-Maximin was begraven en op een nacht was opgegraven door Badilo, die haar wilde behoeden voor de oprukkende Saracenen. Badilo deed het in z'n broek voor deze islamitische strijders, die al vlakbij waren. Gelukkig verscheen er uit het niets een laaghangende wolk die de grafschennis aan het zicht onttrok. Toen hij het graf opende, wist hij gelijk dat hij Maria Magdalena te pakken had, want er kwam een hemelse geur uit de kist. In de mist verscheen de gestalte van een beeldschone vrouw, die zei: 'Badilo, wij gaan samen naar de plek die God ons wijzen zal.' Op de terugweg naar Vézelay bogen de bomen langs de weg eerbiedig hun kronen, en toen ze langs een begraafplaats kwamen, gingen alle graven open en stonden de doden op om Maria Magdalena na te kijken. Aan de voet van Vézelay werden de relikwieën heel zwaar en konden ze alleen nog maar opgetild worden door alle monniken samen, die de berg waren afgekomen om ze in processie, zingend en met wierook en kaarsen, naar boven te dragen.

Het verhaal ging als een lopend vuurtje heel de christelijk wereld over, aangevuld met allerlei wonderverhalen over Maria Magdalena's optreden in Vézelay. Er kwamen maar liefst 63 verschillende wondercollecties in omloop. Maria Magdalena genas zieken, maakte vrouwen zwanger, wekte doden op en was specialist in het bevrijden van gevangenen. De monniken van Vézelay hadden een groot aandeel in het verzinnen en verspreiden van zulke verhalen. Zo zouden er zoveel ketenen van dankbare ex-gevangenen achtergebleven zijn, dat de abt er een hekwerk voor het altaar van kon laten smeden. Het maakte van Vézelay een hoopvolle, heilige plek, waar het wonderen leek te regenen. Maria Magdalena kon ook jou horen en helpen. Dus liep je naar haar toe, al was het een eind, en dat mocht zij dan zien als jouw offer. En je riep haar aan, om haar te danken of te vragen om een wonder. De pelgrims kregen zo het gevoel in een zinvol universum te leven, tot en met de beleving dat er ingegrepen werd. Miljoenen zijn sindsdien naar Vézelay gekomen om van de kracht van de inmiddels ook door de paus heiligverklaarde relikwieën te kunnen profiteren. De aanwezigheid van Maria Magdalena maakte van Vézelay het belangrijkste pelgrimsoord van West-Europa. Vooral vanuit het Noorden en het Oosten stroomden de pelgrims toe. Na een wekenlange voettocht bereikten ze Vézelay en ze sliepen met duizenden hutjemutje in de grote kelders die Vézelay rijk was. Er hing een festivalstemming. Je kon overal eten en drank vinden, en prostituees. Boven op de berg kwam je bij de tot gotische kathedraal verbouwde romaanse kerk, waar je, na in het imposante voorportaal te zijn gedoopt, het heilige der heilige binnen mocht. Het was een middeleeuws reli-Disney.

Met de hoeveelheid wonderverhalen zat het wel goed, maar het aantal ter plaatse beleefde wonderen viel erg tegen. Voor veel mensen werd Vézelay een teleurstelling. De verwachtingen waren hooggespannen, wat niet gek is bij iets wat in tijden van armoede, ziekte en wetteloosheid tegemoetkomt aan de diepste zorgen en verlangens. Maar wonderen zijn nu eenmaal uitzonderlijk, dus als er duizenden pelgrims staan te dringen om de kerk binnen te gaan, dan kunnen ze niet allemaal met een wonder weer naar buiten komen. Er ontstond steeds meer twijfel en onvrede onder de pelgrims. De relikwieën lagen in de aan Maria Magdalena gewijde crypte onder het koor en daar mocht je niet in, zogenaamd omdat de relikwieën zo verschrikkelijk heilig waren dat er alleen godgewijde, maagdelijk levende monniken bij mochten. In het gedrang kon je door de kleine kijkgaten in het koor een blik in de crypte werpen. Lag daar misschien niet haar hele lijf, maar slechts een enkel botje? Dan zou de kracht vast evenredig klein zijn. Kon dat verklaren waarom het aantal wonderen achterbleef? Het gemopper bereikte de paus en omdat die

net ruzie had met de Franse koning, die beschermheer was van Vézelay, gelastte de paus een onderzoek. Prompt was er het verhaal dat de abt de relikwieën naar een toegankelijker plek had willen laten verplaatsen, maar dat er toen zo'n dreigende, donkere wolk over de kerk heen was gevallen dat iedereen in paniek op de vlucht was geslagen. Maria Magdalena wilde kennelijk in de crypte blijven. Op een dag raakten de monniken echter verstrikt in het door henzelf geweven web van verzinsels. Saint-Maximin in Zuid-Frankrijk was door het in Vézelay verzonnen verhaal beroemd geworden. In 1295 wisten de dominicaner monniken daar de paus zover te krijgen dat hij hun plek erkende als het enig ware Maria Magdalena-bedevaartsoord. Zij hadden inmiddels wél een heel aan Maria Magdalena toegeschreven lijk tentoon te stellen. Badilo had zich in de kist vergist en de verkeerde botten meegenomen, zeiden ze. De pelgrimsstroom boog af en Vézelay raakte in vergetelheid.

De monniken van Vézelay blijken een grote verbeelding te hebben gehad. Ze kenden de kunst van het scheppen van religie in woord en daad. Eeuwenlang was dat een proces van zoeken naar overtuigender versies. Ze construeerden, veranderden, breidden uit, schrapten en verspreidden vele verhalen, op zoek naar een repertoire dat de kritiek en concurrentie kon weerstaan.² Wat uit de hemel zou zijn gekomen, kwam in ieder geval ook uit hun grote duim. De monniken wisten dat Maria Magdalena niet van Jeruzalem naar Frankrijk was gevaren, dat er nooit ene Bodilo uit Vézelay haar in Zuid-Frankrijk was gaan opgraven – ze hadden hem immers zelf verzonnen. En wellicht wisten ze ook dat de botjes die ze hadden helemaal niet van haar konden zijn. Maar wat gaf dat, en wat moesten ze anders? Het leven was zwaar in hun tijd. Wie al het lijden waartegenover men machteloos stond tot zich liet doordringen, kon niet anders dan alles op alles zetten om het ondraaglijke lot te verzachten. En dat was precies wat de monniken deden. Zonder hun scheppingswerk was er in Vézelay niets hoopvol tot stand gekomen. Wie zegt dat de monniken met hun verzinsels kwamen om het goedgegelovig publiek voor eigen gewin te bedotten, doet hun scheppingswerk tekort. Ze opereerden in een christelijk universum waarin wonderen verrichtende heiligen bestonden. En er was een grote groep gelovigen die de verhalen opslurpte als miswijn: een uitgelezen kans voor de monniken om het koninkrijk Gods te dienen. Ze verzonnen daarom naar eer en geweten een mythe; ze deden aan 'verzingeving'.

Zin en hulp hebben vanuit religieus perspectief altijd hun bron in de godenwereld. De vooraanstaande godsdienstwetenschapper Mircea Eliade had het over de 'hiërofanie van het heilige'.³ Ook de kerk in Vézelay, de

relikwieën en de wonderen rond Maria Magdalena zou hij hiërofanieën hebben genoemd: ‘veroorzaakt door de openbaring van een aspect van de goddelijke macht’. Bij een hiërofanie openbaart zich volgens Eliade een hogere ultieme werkelijkheid in die van de mens. Het jammere aan deze visie is dat ze het objectief bestaan van een goddelijk heilige veronderstelt, en dat ze daardoor dreigt blind te maken voor de andere, niet te negeren kant van de werkelijkheid: dat zo’n openbaring toch allereerst mensenwerk is en soms, zoals die van Maria Magdalena in Vézelay, zelfs een bewuste scheppingsdaad. Zonder gelovige vooronderstelling moeten we ons beperken tot de vaststelling dat religieuze verbeelding kennelijk kan overgaan in religieuze beleving. Iets wat door mensen is bedacht, gaat dan paradoxaal genoeg de sensatie geven níét door hen bedacht te zijn. Het mensenwerk diende om het idee van goddelijke openbaring zo sterk mogelijk te beleven. Een enkeling zag lang geleden al discrepantie tussen de beleving dat het goddelijke van buiten komt en het feitelijke menselijke scheppingswerk. De Griekse wijsgeer Xenophanes (zesde eeuw v.Chr.) schreef al dat als de koeien goden konden schilderen, die er uit zouden zien als koeien. De moderne godsdienstwetenschap toont hoe dwars door de culturen heen mensen religies maakten. Zo bezien is religie een cultuurproduct.⁴

Dit was in Vézelay een pijnlijk gegeven. De oproep van de abt van Vézelay aan zijn monniken om verhalen te verzinnen, had vergeten moeten worden. Hij diende om het geloof van de mensen aan te moedigen, want geloof dat het verhaal over Maria Magdalena op waarheid berustte, was het zegel op hun heimelijke scheppingswerk. Zo kon dit een maximum aan vrucht dragen, van religieuze belevingen wekken tot geld in het laadje brengen. Op hun beurt werden de pelgrims die Vézelay bezochten in de hoop op goddelijke hulp ook liever niet in de situatie gebracht dat ze argwaan moesten krijgen. Ze maakten werk van hun pelgrimage, hopen op de beleving dat Maria Magdalena er ook bij hen werk van zou maken. En als Maria Magdalena niets deed, zou wellicht de heilige Jacobus in Santiago iets kunnen doen, als niet Jezus zelf al hielp. Deze religiositeit met al haar hemelse helpers had veel weg van de polytheïstische religie, die voor de komst van het christendom in West-Europa gebruikelijk was.⁵

Polytheïsme is de oudste vorm van religie en kende vaak geen oppermachtige goden. Al konden ook polytheïsten zeer godvrezend zijn en zich nauwgezet aan rituele voorschriften houden, de mensen konden zich vaak ook nuchter en eigenwijs tegenover de goden opstellen en geloof deed er minder toe. Op religieus gebied hadden mensen meestal veel ruimte in hun doen en laten, blijkt uit de studie van het oude Midden-Oosten, de polytheïstische bakermat van het monotheïsme. Hoe anders had onze wereld

eruitgezien als de laatste polytheïstische Romeinse keizer Julianus niet op het slagveld was gestorven en Europa niet monotheïstisch was geworden, vraagt de hoofdpersoon in de roman *Elisabeth Finch* zich af. Hoeveel minder godsdienstoorlogen en kettervervolgingen waren er dan geweest? De Renaissance was dan overgeslagen, en wellicht was ook de Verlichting niet nodig geweest, de rede had dan al veel eerder gezegevierd.⁶ Het officiële monotheïsme verhief geloof en gehoorzaamheid aan de ene almachtige god tot topprioriteit. Het beeld van religie werd verengd tot 'geloof in God'. Mis je dat, dan kun je ook niet religieus zijn, werd het algemeen geaccepteerde idee. Alleen het juiste geloof kon je redden. Maar zoals we zullen zien, heeft onder meer de nadruk op geloof in de moderne, steeds ongeloviger tijd tot een religieuze crisis zonder weerga geleid. Religies stonden altijd in wisselwerking met de culturen waarin zij zijn ingebed. Weet religie zich niet aan te passen aan een veranderende cultuur, dan sterven haar goden, dat is nooit anders geweest. Het is wat we nu zien gebeuren in een land als Nederland. Inmiddels zijn de meeste Nederlanders niet meer religieus. Zij onderschrijven dat religie door mensen is verzonnen en zijn daardoor op dit gebied passief geworden. De neergang in religieuze betrokkenheid is nog niet gestopt. Nederland loopt hierin voorop, maar ook in de rest van de westerse wereld wordt religie steeds vreemder in de culturele hoofdstroom. Als deze ontwikkeling doorzet, zit er in de toekomst voor religie niet meer in dan een marginaal bestaan, in het rijtje biljarten, postzegels verzamelen en Zwarte Piet.

Het inzicht dat het de mensen zelf zijn die religies en goden scheppen, heeft een ontvullende werking gehad – ook ik heb die doorvoeld. Zonder het geloof dat een godenwereld ons leven van een uiteindelijke zin voorziet, moeten we leven met het perspectief dat het goede niet overwint, de mens geen zinvolle rol te spelen heeft in een belangwekkend groter geheel en het individuele bestaan met de dood ook echt is afgelopen. Je kunt het belang hiervan ook relativeren en je er zonder er woorden aan vuil te maken bij neerleggen. Maar als men vroeger, zoals in Vézelay, al bewust zelf aan het scheppen ging, en als dat tot de paradoxale religieuze beleving leidde dat het beleefde niet zelf geschapen was, zouden wij dan nu, voordat we religie zomaar afwijzen als manier om uiteindelijke zinervaringen te wekken, niet moeten onderzoeken of we dat niet nog steeds kunnen en zouden willen? Maar dan consequenter, zelfbewuster en vrijer aan het verzingeven te gaan? Kan bewust gebruik van de 'religieparadox' religie in onze geseculariseerde cultuur nog toekomst geven? Christelijke theologen hebben geprobeerd een antwoord op secularisatie te vinden door ongeloofwaardig geworden

beelden te herinterpreteren of af te schaffen. Maar dit heeft de meeste mensen niet geholpen religieus te blijven. Met het minimaliseren van de religieuze verbeelding raakte ook de religieuze beleving in het slop. Wellicht komt onvermogen tot religiositeit ook voort uit het monotheïstische vooroordeel dat religie per se geloof als voor waar houden nodig heeft. Terwijl we, als we zouden beseffen dat we zelf de scheppers zijn en dat we aan het scheppen kunnen slaan zonder dat we geloven, de mogelijke vruchten van die schepping niet zouden laten hangen. Het is ook niet vreemd om zonder te geloven toch religieus te willen zijn als je bedenkt dat de religieuze reactie op onze existentiële conditie bijna universeel was en zo oud is als de mensheid. Kennelijk bood ze iets heel belangrijks. Zo kan de inspirerende beleving van een aansprekende transcendente werkelijkheid een diepe zinsensatie geven.

Wie 'agelovig' is, gelooft niet in het bestaan van God, en ook niet dat er juist geen god bestaat. Hij kent de grenzen van zijn begrip, en weet dat het al dan niet bestaan van goden daar buiten ligt. Hij beoordeelt religieuze voorstellingen daarom niet als geloof dat ze waar of niet waar zijn, maar als smaakkwestie, of hij ze mooi, goed en inspirerend vindt. Zelfs als je aanneemt dat er niets is waardoor het leven er uiteindelijk toe doet, kun je net zo goed en eigenlijk beter veinzen dat het er wel toe doet. Bovendien is het bestaan van een met ons communicerende godenwereld niet falsifieerbaar en dus niet helemaal uit te sluiten. Ook dat geeft religiositeit zonder geloof bestaansrecht. In mijn proefschrift *Flirten met God* (2011) liet ik aan de hand van tal van hedendaagse voorbeelden zien dat religieuze ervaring niet per se afhankelijk is van geloof, en dat zulke religiositeit in opkomst is.⁷ In *Dan maak je maar zin* gaat het over het hoe en waarom van die religiositeit. Ik denk dat we iets belangrijks verliezen als we er door ons onvermogen te geloven niet meer in zouden slagen religieus te zijn. Dit boek is een pleidooi voor religiositeit zonder geloof. Voor het op agnostische basis volgen van een spiritueel pad, het waarderen van religieuze tradities als ons ter beschikking staande bronnen waaruit we kunnen putten om iets religieus te beleven. Wie de kunst van de religieuze verbeelding verstaat, heeft goud in handen. Ik noem dit 'religieus existentialisme'. Ook de gelovige negentiende-eeuwse filosoof Søren Kierkegaard wordt een religieus existentialist genoemd. Aan de hand van zijn leven en werken zullen we onderzoeken hoe we kunnen komen tot een vernieuwde vorm van religiositeit, zonder geloof. Om iets religieus te beleven, kunnen we in zijn geëngageerde geest leren van de religiegeschiedenis van de mensheid en inspiratie putten uit het rijke religieuze repertoire dat zij sinds het begin van haar bestaan heeft ontwikkeld. Voor de twintigste-eeuwse existentialist Jean-Paul Sartre had religie echter

afgedaan. Hij erkende uiteindelijk niet te kunnen uitsluiten dat God bestaat, maar hij stelde dat we desondanks moeten leven alsof God niet bestaat. De flirter met God doet daarentegen liever alsof God wél bestaat.

De beleving van een zinvolle transcendente werkelijkheid, waarmee je door rituelen contact kunt zoeken, was vroeger in Vézelay dé reden om religieus te willen zijn. En is dat nu ook nog voor mij. Ik ben daarom als agelovige op zoek gegaan naar mogelijkheden om toch aan religie te doen, ondanks mijn onvermogen religieus te geloven. De kerk van Vézelay werd mijn belangrijkste religieuze laboratorium. Ik dwaalde eindeloos door de kathedraal, duizend jaar nadat de monniken er hun verhaal hadden verzonnen en daarmee ontelbare religieuze belevingen hadden helpen opwekken.⁸ Ik verdiepte me in de geschiedenis en de religiositeit van vroeger. De stenen zijn getuige geweest van wat daar allemaal is gebeurd, de relikwieën van Magdalena liggen nog altijd in de crypte. De verbeelding komt op gang. Verblijven in dit 'huis van God' werd voor mij een spiritueel pad. Ik oefende het passeren van de drempel van werelds naar heilig om de overgang te voelen, liep eindeloos door de gangen onder de gewelfbogen om de sensatie te krijgen van eeuwigheid, koerste op en neer naar het koor, het centrum van de in het gebouw uitgebeelde, aan de Bijbel ontleende sacrale geometrie. Ik deed mee met het ritueel van de broeders en zusters, of probeerde zelf wat. Dan kan het je overkomen dat je, terwijl je in een verzonnen ritueel een ooit verzonnen godheid aanspreekt, de sensatie krijgt dat er een antwoord komt. Met Eliade, dat je 'een openbaring van het heilige' beleeft.

Je kunt jezelf een religieus leven scheppen als je religieuze voorstellingen gaat waarderen als kwesties van smaak, en op zoek gaat naar jou inspirerende religieuze cultuur. Dit in de hoop religieuze voorstellingen weer tot leven te wekken en zo nog steeds aan de religieuze verbeelding te beleven wat men daar altijd al aan beleefde: dat je aangesproken wordt door iets veronderstelds achter de grens van je begrip. Door Maria Magdalena bijvoorbeeld, of door God. Deze menselijke verbeeldingen hebben het paradoxale vermogen de beleving te geven dat zij zich aan ons openbaren.

Omwille van de lengte beperk ik me in dit boek tot de beschrijving van mijn ervaringen in de kloosterkerk van Vézelay. Ik speelde ook mee in een liefdessekte, sloot me aan bij biddende moslims, deed mee met trancedansende spirituelen en was bij de *zikr* van extatische soefies. En ik werd dominee in West-Zeeuws-Vlaanderen. In alle gevallen vond men mijn agelovigheid geen probleem. Van deze reli-avonturen doe ik verslag in het vervolgboek *Verzingeven*.

Omdat agelovige religieus existentialisten zich van hun inbreng bewust zijn, erkennen zij dat ze de vrijheid en verantwoordelijkheid hebben om hun

leven zelf ultieme zin te geven. En omdat religie nog steeds bijna onmisbaar is voor een niet-oppervlakkig, levensbeschouwelijk relevant leven, moeten zij zichzelf aan het werk zetten – volgens goed oudhollands gebruik: ‘Geen zin? Dan maak je maar zin.’

2. De weg van het geloof

De zegetocht van Allah

Het monotheïstische recept van één God waarin absoluut geloofd moest worden was uiterst invloedrijk. Het christendom verspreidde zich over het Midden-Oosten en Europa en verdrong er geleidelijk de polytheïstische religiositeit. De islam deed daarna hetzelfde in Noord-Afrika en diep in Azië. Volgens de ons vertrouwde versie van het ontstaan van de islam spoelde deze godsdienst vanaf de zevende eeuw als een vloedgolf over het Midden-Oosten en Noord-Afrika. Het maakte van de islam in één klap een wereldgodsdienst, en was de triomftocht van het monotheïsme. Volgens de islamitische traditie had Allah de mensen herhaaldelijk het monotheïsme voorgeschreven, allereerst Adam en Eva, maar dwaalden ze telkens weer af, verdraaiden ze zijn boodschap en vervielen ze tot polytheïsme, '*shirk*'. Daarom gaf Allah Abraham de ware leer nog een keer door. Deze eerste moslim heeft in Mekka de ooit door Adam opgerichte Kaäba herbouwd. Zijn trouw bleek uit zijn bereidheid op Allahs verzoek net buiten Mekka zijn zoon te offeren. Maar na Abrahams dood ging het al snel weer mis met het geloof in de ene god. De Kaäba werd volgezet met afgodsbeelden. Allah bleef proberen aan de verschillende profeten de ware leer door te geven, zoals ook aan Jezus. Maar telkens werd de boodschap binnen de kortste keren weer verdraaid. Aan de analfabeet Mohammed in Mekka heeft Allah haar voor de allerlaatste keer nog eens goed geopenbaard. Aartsengel Djibriel verscheen daartoe aan de profeet. Volgens de traditie ging dit als volgt: 'Het machtige wezen gebood me: "Draag voor!" Ik zei: "Wat moet ik voordragen?" Hij knevelde me drie keer met een reep stof om mijn borst, tot ik volkomen uitgeput was. Toen zei hij tegen mij: "Draag voor: In de naam van jouw Heer die heeft geschapen..." En ik droeg voor.' Dit was de eerste zin van wat later de Koran zou worden. Het verhaal van deze profeet is het verhaal van zijn strijd tegen het polytheïsme in Mekka. Mohammed wilde de bedrivers van *shirk* bestrijden en het monotheïsme herstellen. Of beter gezegd, Allah wilde dat, en daarom openbaarde de god van de afgedwaalde joden en christenen de Koran aan Mohammed. Het is de enig juiste versie van Gods aan de mensheid geopenbaarde verhaal, dat verdraaid in de Tenach en de Bijbel staat.

Maar dit verhaal is volgens de islamoloog Gerald Hawting niet ontstaan in het Mekka van de zevende eeuw, maar in de eeuwen erna in de door Arabische stammen veroverde cultuurcentra van het Midden-Oosten.¹

De Arabische veroveraars waren aanvankelijk geen aanhangers van de islamitische godsdienst, denkt Hawting. De cultuur van de Arabische veroveraars kreeg pas langzaamaan steeds meer een islamitisch karakter. Volgens Hawting heeft een kleine, zeer monotheïstische sekte zich van binnenuit langzaamaan tot een religie ontwikkeld, in debat met de joodse en vooral de christelijke godsdienst, die toen in Irak, Syrië en Palestina dominant was. De aanhangers van deze sekte vonden die niet monotheïstisch genoeg. Zo zouden christenen naast God ook Jezus en de Heilige Geest aanbidden, en hielden ze er afgodsbeelden op na, zoals christuskruizen en iconen. Hoewel het verhaal eeuwen later, ver weg van het in de ontoegankelijke Arabische woestijn liggende Mekka, is ontstaan, had het voordelen het juist in Mekka te plaatsen. Dan kon het niet geframed worden als commentaar op het christendom van een of andere latere betweterige sekte, zoals die er wel meer waren. Zo gebracht was het verhaal buiten de invloedssfeer daarvan ontstaan als een nieuwe openbaring van dezelfde god die de christenen hadden en kreeg het verhaal autoriteit. Het is wel aannemelijk dat er een historische kern is geweest met een profeet Mohammed die rond het jaar 600 in Mekka en Medina optrad, maar wij moeten niet denken dat de Koran en de traditie ons historisch betrouwbare informatie geven over het religieuze leven van de zogenaamd polytheïstische bewoners van Mekka. Overigens zijn er ook islamologen die de ontstaansgeschiedenis van de Koran en de islam vroeger dateren dan Hawting doet. Bovendien leefden er al christenen op het Arabisch schiereiland in Mohammeds tijd.² Het is dus waarschijnlijk dat ook de profeet al met hen in discussie zal zijn geweest. Maar dat doet niks af aan Hawtings punt dat de islam pas echt vorm kreeg ver verwijderd van Mekka, in de eeuwen erna. Met het oog op het debat dat ze in Syrië en Irak voerden met joden en christenen, probeerden de latere radicale monotheïstische grondleggers van de islam een oud verhaal te creëren met een parallelle boodschap. De bestreden polytheïsten uit de traditie zouden eigenlijk het afgedwaalde nageslacht van de monotheïstische Abraham zijn. Ze leken op de joden en de christenen en al snel ook op bepaalde medemoslims, die in de ogen van de latere radicale monotheïsten eveneens afgoden gingen aanbidden. Zij zouden zich weer tot het zuivere monotheïsme moeten bekeren: de zuivere islam. In feite bevocht Mohammed dus niet zozeer de verzonnen Mekkaanse polytheïsten, maar maakte hij een statement dat moest helpen de christelijke gelovigen van later eeuwen voor het nieuwe, super-monotheïsme te winnen. De radicale monotheïsten gebruikten Mohammed en Mekka als verhaal-frame en verwerkten hun religieuze ideeën van eeuwen later in een nieuw verhaal met oudere wortels. Zo kreeg de figuur van Mohammed pas veel later literair vlees op de botten.

5. Existentieel geweld

Het bizarre doodgevoelen

Om te weten te komen of en hoe religie in de toekomst nog waarde kan hebben, moeten we op zoek naar wat religie altijd en overal waardevol maakte. Kan ze in niet-gelovige levens nog van betekenis zijn? Of zelfs nodig? Als religie werkelijk iets onvervangbaars biedt, dan mogen we verwachten dat er als antwoord op onze existentiële noden aan onze tijd aangepaste vormen tot ontwikkeling komen, speciaal in tijden van crisis. Het noodlot meldde zich plotseling in mijn leven. Al zat het er al een tijdje aan te komen, ik keek radeloos toe toen het dan toch echt zover was. Daar zat mijn moeder opeens rechtop in haar bed, snakkend naar lucht, moed en leven. De ogen wijd opengesperd. Haar afgematte lichaam was voor de laatste keer in staat van paraatheid. Ze viel weer achterover en langzaam werd het horten en stoten minder. Het was geen rust die over haar kwam, het was de dood. Haar ogen stonden nog op mij gericht, maar ik nam aan dat ze me niet meer zag. De verpleegster zei dat ze niet meer leefde. In de uren erna werd haar lichaam steeds kouder en werden haar ogen dof. Ze was er écht niet meer. Ik huilde. Het was afgelopen met haar. Wat hadden de mensen die van haar hielden haar meer en beter gegund. Ze was intelligent en had temperament en had waarschijnlijk veel meer gekund dan ze had gedaan, maar het was anders gelopen. En nu was haar leven afgesloten. Ik beseftte hoeveel ik van haar hield.

Men zegt dat de dood doodgevoelen is, maar ik vind de dood nu ontzettend ongewoon. Wie was er vanzelfsprekender dan zij? Dierbaren zouden niet mogen sterven, in ieder geval niet tegen hun zin. De wetenschap moet dat zo snel mogelijk zien uit te bannen. 'Maar dat is irrealistisch', hoor ik de realisten in mijzelf al tegenwerpen. Dood is een gegeven, daar moet je je bij neerleggen. Het is 'de weg van alle vlees' en je bent een onvolwassen struisvogel als je dat niet wilt weten. En eigenlijk ook een egoïst. Jij en je dierbaren moeten plaatsmaken voor het nageslacht. Het is waar, ook ik ga meestal schouderophalend aan de dood voorbij, inclusief die van mijzelf. De dood van meneer A of B zal me een zorg zijn en zelfs de crash van een vliegtuig vol vreemden aan de andere kant van de wereld doet me bijna niks. Het zou wat worden als ik het me allemaal zou aantrekken, zeg ik vergoelijkend tegen mezelf. Maar tegelijk moet ik toegeven dat dit het toppunt is van afstomping, van bewustzijnsvervalsing. Zodra de tranen van rouwen

in close-up op tv komen, voel ik het verdriet ook bij mezelf opborrelen. De dood van konijntje Knuf is, mits goed gefilmd, al genoeg. Zolang de dood een abstractie is en dus een dooddoener – ‘iedereen gaat dood’ – is het goed te doen. Maar komt hij dichterbij dan wordt het onverdraaglijk. Op het moment dat het je overkomt in je naaste omgeving heeft alle argumentatie over ‘doodgewoon’ en ‘plaatsmaken’ haar waarde verloren. En zodra je je kunt inleven weet je weer hoe erg het is en beaamt je hartgrondig dat de dood de vijand is.

Een paar jaar eerder had ik de dood al eens ontmoet, onverwacht en overdonderend. Ik kreeg een kleine rondleiding langs de krochten van de dood, een beetje zoals Dante's romantische tocht door hel, vagevuur en hemel, maar dan op een meer seculiere manier. In het middeleeuwse klooster van Vézelay zat ik op een doordeweekse dag op een stenen bank in een gang waar voortdurend mensen doorheen kwamen – broeders, zusters, toeristen, werklui, allemaal bezig met hun dagelijkse besognes. Plotseling was de dood daar, zonder duidelijke aanleiding, als een dief in de nacht. Hij was er niet voor mij, pak van m'n hart, maar hij was er, in heel zijn verbijsterende absoluutheid. Als een onpersoonlijke, massieve kracht die in onze levens huishoudt. In Dante's tijd werd die kracht meestal beleefd als een persoonlijkheid, Engel des Doods of IJzeren Hein. Voor mij was hij onpersoonlijk. Mijn adem stokte. Ik werd overvallen door het besef dat al die voorbijgangers er straks niet meer zijn. En dat het in die gang al duizend jaar lang zo toegaat. Mensen komen levend binnen en gaan weer naar buiten, waar zij enige tijd later sterven – of het nu één of vijftig jaar later is. Het bracht me van mijn stuk, vloog me naar de keel, maakte me angstig. Al die unieke wezens als kaarsvlammetjes, even brandend, een zuchtje wind en uit, voorgoed. Wat een voortdurend lijden, wat een verdriet en gemis. Wat een vernietiging van uniek leven. Naar adem happend zocht ik de uitgang. In de wetenschap dat ook ik straks het loodje zal leggen. Het was natuurlijk niets nieuws, maar wel een open deur die met een genadeloze klap vol in mijn gezicht zwaaide. Dat gebeurde mede dankzij een dosis psychedelica die ik voordat ik de kerk in ging had ingenomen, maar waar was het. Ik voelde een door merg en been gaande pijn, het massaal beleefde verdriet en de eenzame angst. En ik beseftte: het leven staat bol van existentieel geweld. Ik vluchtte het bos in, naar beneden, de berg af, naar het huis aan de rivier waar ik verbleef. Met als enige geruststelling dat het mijn beurt nog niet was.

De dood is altijd al traumatisch geweest voor mensen, daar doet religie vaak niets aan af. Dat blijkt ook uit het Gilgamesj-epos: 'Gilgamesj legt de hand op Enkidoe's hart. Het klopt niet meer. Gilgamesj schreeuwt het uit

9. Goden verbeelden

De baard van God

Op de Sinai beleefde ik dat ik persoonlijk werd aangesproken. Het leek een soort stem, met een oordeel, iemand die mij kende en veel meer wist dan ik, die interactie zocht en het voor mijn gevoel niet slecht met me voorhad. Er leek een intentie te zijn en dat veronderstelt een zekere persoonlijkheid daarachter, al is de grens tussen persoonlijk en onpersoonlijk niet scherp. Het persoonlijke is van oudsher de dominante vorm die religieuze verbeelding aanneemt. In religieuze belevingen speelt altijd een of andere vorm van contact. Dat geldt niet alleen voor het christendom of de monotheïstische religies, maar ook voor polytheïstische religies, zoals het hindoeïsme en populaire vormen van boeddhisme. God of de goden of voorouders spreken de levenden aan, en de levenden op hun beurt spreken hen aan. Dat is altijd zo geweest. Mensen zijn personifiërende wezens.¹ Ook onpersoonlijke zaken maken wij graag minder of meer persoonlijk. We spreken over moeder Aarde, over vriendelijke wolkenluchten en een ons vijandig klimaat. Overigens schijnt personificatie vaker voor te komen als het object aan het verstand of aan de eigen macht ontglipt.² Maar ook in onze gesecculariseerde cultuur is verpersoonlijking wijdverbreid. Iedere dag worden we quasi-persoonlijk aangesproken door commerciële partijen. Heel het internet is gepersonaliseerd, helemaal sinds de intrede van *artificial intelligence*. Virtuele assistenten hebben een naam en ChatGPT spreekt je aan in de eerste persoon. Ook de stofzuigrobot spreekt je aan alsof hij een persoon is. Dat wordt zo gedaan omdat gepersonifieerde beelden meer aanspreken dan onpersoonlijke beelden. Als een medemens je persoonlijk op je gedrag aanspreekt, heeft dat meer invloed dan wanneer de overheid dat vanaf een affiche op straat doet – zoals een aardige vrouw op die affiche wellicht ook meer aanspreekt dan kille blokletters. Wanneer op symbolische wijze contact wordt gezocht met zaken die duidelijk achter de grens van ons begrip liggen, zijn we op het terrein van religie aangekomen. Ook op religieus gebied spreken gepersonifieerde beelden meer aan dan onpersoonlijke beelden. Op de veronderstelde werking van een transcendente wetmatigheid volgt waarschijnlijk een minder grote drang om te antwoorden dan op een veronderstelde transcendente persoonlijkheid die ons lijkt aan te spreken. Dan hebben we een onweerstaanbare neiging om te antwoorden. Het is dus niet raar dat je traditioneel van Maria Magdalena mag hopen dat ze je zal begrijpen en zich voor je zal inspannen, terwijl je dat niet verwacht van ‘het ongeconditioneerde’, zoals de minimalistische theoloog Caputo ‘God’ noemt.

Al is personifiëren van alle tijden en is het ook tegenwoordig nog heel gebruikelijk, uitgerekend bij religie zou het opeens niet meer mogen. De persoonlijke god staat nummer één op de lijst van ongeloofwaardigheden. De oude god met een baard op een wolk is een karikatuur geworden. Pratende goden en engelen, dat is voor velen al te vreemd. Religieuze personificatie is besmet geraakt. Dat is opmerkelijk, ongerijmd zelfs. Veel minimalistische theologen zien de persoonlijke God als een te bestrijden afgod. Zo pleitte Kuitert voor 'de ontmanteling van het beeld van een persoonlijke God'.³ En de Britse theoloog Don Cupitt noemde de persoonlijke god 'een catalogus van menselijke dwaasheid'.⁴ Hiermee verwierpen zij en passant de religie van het grootste deel van de mensheid. Ietsisten hebben van hun weerstand tegen personificatie een hoofdzaak gemaakt. Zij proberen persoonlijke en daarom ongeloofwaardige beelden te vermijden. Ze geloven liever vaagjes in 'iets', een onpersoonlijke energie of de kosmos. Ze voelen zich niet persoonlijk aangesproken, maar weten zich deel van een volgens veronderstelde wetten verlopend proces. Daardoor is hun contactbeleving minder sterk dan die van iemand die zich aangesproken voelt door een warme, meelevende, wijze persoonlijkheid, die zich om zijn diepste zorgen en verdriet bekommert. Het is paradoxaal: waar alle ongeloofwaardige hindernissen tussen mens en God zijn weggenomen, spelen intentionaliteit bemiddelende religieuze beelden geen rol meer en valt de beleving weg, want zonder religieuze beelden geen religieuze beleving. Dat maakte het christendom voor velen weliswaar intellectueel minder ongeloofwaardig, maar ook zo leeg dat het voor de meeste mensen intussen nog maar weinig te bieden heeft.

De traditionele nadruk op de waarheid van het geloof in een persoonlijke god heeft het ongeloof over hem afgeroepen. Maar een persoonlijk beeld van transcendentie is niet ongeloofwaardiger dan een onpersoonlijk beeld van transcendentie. God met een baard is even geloof- of ongeloofwaardig als 'het ongeconditioneerde'. De waarheid van het ene beeld is net zomin te bepalen als die van het andere. Ze passen bij verschillende tijden en culturen of subculturen. De hulp biedende Maria Magdalena past bij de middeleeuwen en het ongeconditioneerde bij de kleine groep intellectueel ontwikkelde minimalisten van onze geseclariseerde tijd. Het is een kwestie van smaak hoe persoonlijk of onpersoonlijk je het wilt hebben.

Religieuze beelden zijn nodig voor de sensatie van contact met de godenwereld. Omdat ze die sensatie evengoed in de weg staan, moeten ze voortdurend worden aangepast en eventueel afgeschaft, afhankelijk van hun rol in het steeds weer veranderende culturele tijdsgewricht, met de mee veranderende smaken. Toch kun je in zijn algemeenheid wel zeggen dat de cultuur of smaak die erin slaagt persoonlijker beelden toe te laten

14. Existentieel vertrouwen

Gave als opgave

Nagenoeg de enige klassiek religieuze hiërofanie die nog te herkennen bij minimalisten is vertrouwen als gift van God. Vertrouwen dat God solidair is met de mensen en door hen handelt, een vertrouwen waarvoor je vaak weinig bevestiging krijgt in het leven, maar waar je toch op mag vertrouwen, omdat het niet uit jezelf hoeft te komen, maar van buitenaf aan jou gegeven is. Vertrouwen was altijd en overal een gouwe ouwe die in aanmerking kwam voor religiosering. Zoals in alle religie worden speciaal de thema's die voor een cultuur van levensbelang zijn tot hiërofanie gemaakt. Juist omdat het vertrouwen er vaak niet is, terwijl het zo van belang is, maakt het haar bij uitstek geschikt om religieus te worden gemaakt. Ook in het tegenwoordige maatschappelijk klimaat staat vertrouwen onder druk. Het wantrouwen in de mens als vredelievend en naar harmonie strevend wezen is al vele decennia groot en uit zich tegenwoordig als een wantrouwen tegen de politiek en de instituties zoals de rechtstaat en de democratie. Tegelijk is er de brede erkenning dat vertrouwen noodzakelijk is voor een goed lopende samenleving. Dat maakt het verval urgent. Speciaal in onze tegenwoordige samenleving draait alles om vertrouwen.¹ Of het goed gaat met de wereld is direct verbonden met de mate waarin we nog vertrouwen kunnen hebben. Ook op persoonlijk vlak is vertrouwen van ultiem belang. Basisvertrouwen is volgens psychologen voorwaarde voor een gezonde ontwikkeling van het kind, en dat werkt het hele leven door.² Vertrouwen is een thema dat in al onze persoonlijke relaties speelt. En ook speelt de vraag naar het vermogen tot zelfvertrouwen voor eenieder zelf. Als je goed op de wereld bent gekomen en je jeugd op een positieve manier hebt doorgemaakt, dan ben je beter in staat het vertrouwen te voelen om goed te kunnen functioneren. Als je minder geluk hebt gehad, dan is dat een hele uitdaging.

Ook religieus is vertrouwen een urgent thema. Vertrouwen waarin namelijk? De mens verlangt volgens antropoloog Jan van Baal intens naar de vertrouwenwekkende beleving niet zomaar verloren op deze planeet rond te dolen. Dat is al zo sinds de Pekingmens, en dat vertrouwen heeft, zoals in deel B besproken, zeker tegenwoordig een ontluisterende knauw gekregen. We zijn achtergebleven met onbeantwoordbare zinvragen en verwondering over het bestaan. En ook daarin speelt het thema vertrouwen een basale rol. Vertrouwen is de basis van de beleving van zin. Zonder vertrouwen kun je moeilijk openstaan voor de beleving dat er een grotere

samenhang is die de grenzen van het eigen beperkte bestaan overstijgt, aldus Doortje Kal, deskundig op het gebied van zingeving in de psychiatrie. En alweer, ook andersom geldt het: een beleving van zin stimuleert het vertrouwen. Vertrouwen wordt dan een beeld van transcendentie, en er kan een religioseringsproces op gang komen, helemaal als het samenkomt met verwondering. (H7, § 3,4) Pas als je kunt openstaan voor het besef dat je niet alles kunt bevatten, kun je je verwonderen, aldus Kal. Dat veronderstelt een zeker vertrouwen. 'Men moet eerst een huis hebben om gastvrij te kunnen zijn. Men moet zich eerst geborgen weten voordat men zich kan openstellen voor verwondering'.³ Ook volgens filosoof Verhoeven is vertrouwen een voorwaarde voor de mogelijkheid je te verwonderen. 'We durven ons alleen aan de verwondering over te geven als we het vertrouwen hebben dat in de verwondering deze wereldgrond niet zal verdwijnen onder de voeten van hem die daar verwonderd staat. Zonder dat vertrouwen, vanuit de angst beleefd, kan de verwondering elk ogenblik in walging of ontreddering omslaan. Verwondering is alleen mogelijk vanuit een geborgenheid'.⁴ Verwondering is, zagen we, een belangrijke bron van religiositeit. De verwondering maakt dat je je op de een of andere ondoorgrondelijke manier aangesproken voelt door iets wat achter de grens van je begrip ligt. Dat kan de beleving van zin geven, en vertrouwen wekken. Zinbeleving, verwondering en vertrouwen worden in haar sterkere vormen beelden van transcendentie en zijn dus verstandelijk onzeker, en de heftiger vormen ervan kunnen we hiërofanieën noemen. Vertrouwen gaat steeds nadrukkelijker een religieuze rol spelen als er interactie wordt verondersteld tussen een zender en ontvanger, een vorm van contact. Religieus vertrouwen is relationeel, net als zinbeleving en verwondering als ze religieuzer worden.

Zo wordt bij religieus gedrag zoals bidden een zeker vertrouwen verondersteld in de handeling; er wordt een aangesproken ander verondersteld die voor jou openstaat. Eigenlijk is alle religieus gedrag relationeel, een doen alsof er een godheid is die je hoort en mogelijk reageert. Wij spreken hier van een relatie als de beleving of wens er is. En dus ook een zeker vertrouwen. In een relatie wordt altijd aan het onderhouden van het vertrouwen gewerkt. Hét middel om dat te doen is de gift. De gift is volgens Van Baal fundamenteel voor religie, want 'de gift is een antwoord op het fundamentele probleem van de menselijke conditie, dat van de onzekerheid van de mens over zichzelf als een deel van zijn universum, waarvan hij, als subject, verschilt en eeuwig gescheiden is'.⁵ Waar mensen erin slagen dankzij hun gift het gevoel te krijgen een vertrouwensrelatie te hebben met de goden, en hun zo versterkte vertrouwen zelfs te beleven als gift, hebben ze van deze gift een hiërofanie gemaakt; de godheid openbaart zich erdoor. Ze voelen zich

MILLENNIA lang schiepen mensen zich goden die het leven van uiteindelijk zin voorzagen. Essentieel daarbij was de beleving dat die goden juist niet door de mens geschapen waren. In deze veelal onopgemerkte religieparadox speelde geloof een hoofdrol – maar niet altijd, zo laat religiewetenschapper en -journalist Koert van der Velde zien in een zoektocht door de godsdienstgeschiedenis. In het oude Midden-Oosten en in de Europese middeleeuwen werd soms ook zonder geloof religie gecreëerd, in de hoop op religieuze beleving.

Daar kunnen wij in onze gesecculariseerde tijd van leren, want ook ons leven schreeuwt om uiteindelijk zin. Door het toenemende ongelooft is het steeds moeilijker geworden om de traditionele religieuze verhalen hun zingevende werk te laten doen. Toch blijken mensen ook zonder geloof religieuze zin te kunnen scheppen. De religieuze ervaringen die zo worden opgeroepen, geven weliswaar geen enkele zekerheid, waardevol zijn zij wel.

WALBURGPERS

www.walburgpers.nl

9 789462 498938